

Anísio Teixeira i l'educació democràtica al Brasil

Denise Tosta Santos*

Resum

Aquest treball és una síntesi biogràfica del pedagog brasiler Anísio Teixeira (1900-1971), i té com a objectiu demostrar la seva contribució en la instauració de l'educació democràtica en defensa d'una escola pública integral i gratuïta en el sistema educatiu brasiler. Amb aquesta intenció l'autora detalla els moments més significatius de la vida de Teixeira i les principals influències rebudes en la formació del seu ideari educatiu. Finalment, fa referència al procés a través del qual el seu pensament i la seva praxi s'incorporaren a la història de l'educació de Brasil.

Paraules clau

Anísio Teixeira, història de l'educació del Brasil, educació democràtica, Escola Nova, pragmatisme

Recepció de l'original: 27 de novembre de 2007

Acceptació: 18 de febrer de 2008

Introducció

Aquest article té com a objectiu exposar les idees i les obres d'Anísio Teixeira (1900-1971), bo i destacant-ne les lluites i actituds a favor de l'educació democràtica, en el context d'un dels moments més fèrtils i més disputats, des del punt de vista polític, de la història de l'educació brasilera (1930-1945), història caracteritzada per la imposició elitista que va dominar i controlar els itineraris educatius des dels seus orígens i que va insistir a mantenir-se en el poder polític tot determinant les normes educatives del país.

No es pot explicar la història de l'educació del Brasil sense tenir en compte l'obra del nostre educador, ja que va ser ell qui va donar una forta empenta teòrica a la pedagogia –va combatre concepcions tradicionals i en va proposar idees progressives–, però també fou el responsable del gran impuls pràctic que va rebre l'educació al país gràcies a les innumerable realitzacions fonamentades sempre en una educació realment democràtica.

Coneixedor de les dificultats sociopolítiques d'aquells anys, es va posicionar en contra de l'educació tradicional, ja que hi veia la perpetuació de la indiferència exercida per aquells que dominaven i controlaven els itineraris escolars del país i que només reforçaven les desigualtats en lloc de disminuir-les. Amb polèmiques i intensos debats sobre les seves idees, anhelava conscienciar l'Estat perquè pogués promoure, en forma de llei, una educació gratuïta i de qualitat, que garantís democràticament oportunitats iguals per a tots, especialment per als menys protegits pel mateix Estat.

(*) Llicenciada en Pedagogia per la UCSAL (Universidade Católica do Salvador). Doctoranda del Programa Educació i Democràcia del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. Especialista en Gestió i Planificació Educativa per la Universitat de l'Estat de Bahia-UNEB. Professora de Metodologia d'Ensenyament Superior del Curs de Postgrau de la Facultat São Salvador (2007). Professora del curs de Pedagogia de la Facultat Adventista de Encino de Nordeste (FAENE) (2003-2007). Gestora de la Xarxa Estadual de Encino de Bahia (1997-2005). Adreça electrònica: denitosta@gmail.com

En aquest sentit, deia:

«Devemos procurar dar à educação uma direção que coloque a salvo das invertidas da politicagem e, conjuntamente, lhe resguarde a independência e a liberdade, para se desenvolver dentro das próprias forças sociais que deve representar» (Teixeira, 1997, pp.56-57).

Les seves idees, així com la seva determinació a posar-les en pràctica, van sorgir de dues fonts principals: de John Dewey i de Kilpatrick, dels quals va adoptar els conceptes centrals del pragmatisme, i de la Companyia de Jesús, on va comprendre la necessitat de preparar els professors si volien exercir plenament el magisteri.

Per això, en aquesta anàlisi tindrem en compte diversos factors: l'extensa percepció del procés històric del Brasil; les influències jesuítiques i de Dewey, però també la història personal de Teixeira, pel que fa a la seva formació intel·lectual i idees particulars sobre l'educació. El treball se centra en l'observació d'aquests tres factors fonamentals a fi i efecte, com ja hem esmentat, de palesar els canvis efectius en la història de l'educació del Brasil que es van produir gràcies a l'acció educativa –i democràtica– del nostre educador.

Formació històrica de l'educació al Brasil: de la colònia a la república

Gràcies al coneixement històric del Brasil, Teixeira disposava d'un dels elements clau per a la lluita que emprendria a favor de l'educació democràtica. Així, per comprendre els canvis produïts en educació, cal fer un breu recorregut històric per adonar-nos millor de la inserció i transformació realitzada per Teixeira quant al context social, polític i educatiu al Brasil del segle xx.

Els portuguesos van descobrir Brasil l'any 1500; tanmateix, el procés colonitzador el van començar molts anys després, aplicant-hi el sistema fallit de les capitànies hereditàries (1530), i més especialment després de l'arribada de Tomé de Souza que va instaurar el Govern General de Brasil (1549). En aquesta empresa, l'estat portuguès va comptar amb l'ajuda de l'església catòlica, concretament dels jesuïtes: Estat i Església van dividir-se les responsabilitats i els beneficis. Segons Boris Fausto:

«Ao Estado coube o papel fundamental de garantir a soberania portuguesa sobre a Colônia, dotá-la de uma administração, desenvolver uma política de povoamento, resolver problemas básicos, como a mão-de-obra, estabelecer o tipo de relacionamento que deveria existir entre Metrópole e Colônia. [...] A Igreja teria em suas mãos a educação das pessoas, o "controle das almas", na vida diária, era um instrumento muito eficaz para veicular a idéia geral de obediência e, em especial, a de obediência ao poder do Estado.» (Fausto, 2003, p. 60).

Es pot afirmar que la història de l'educació al Brasil arrenca d'aquest període colonial, amb l'arribada dels primers grups religiosos. En aquesta època, la colonització es va produir amb la barreja de tres pobles diferents, forçats a coexistir i a compartir el mateix espai: el colonitzador europeu, l'indi natiu, i el negre esclau originari d'Àfrica. Va ser en aquest context de mestissatge que es va iniciar l'educació al Brasil; una història que comença amb la imposició del colonitzador per la seva força i coneixement, que menysté tant la cultura indígena dels indis com la cultura oriünda de l'Àfrica. Per a Teixeira, es va malgastar llavors una excel·lent experiència educativa, que hagués vingut de la convergència i interrelació de les particularitats de cada poble, que, en conjunt, haurien apuntat cap a un univers format amb elements culturals blancs, indis i negres (Teixeira, 1989, p. 123).

De la relació entre Estat i Església, en destaca l'acció dels jesuïtes –i per tant, de la Companyia de Jesús¹, que va exercir un paper decisiu en el procés de colonització del Nou Món, i va adoctrinar, teòricament, tots aquells que no professaven la religió cristiana. Els jesuïtes van arribar al Brasil el 1549, comandats per Manuel de Nóbrega, i hi van obrir la primera escola elemental. Aquests religiosos i missioners tenien com a missió convertir els pobles pagans defensant a ultrança la fe dels fidels. Posteriorment, amb l'ajuda de l'orde, els colonitzadors van utilitzar l'educació com a instrument de sobirania, com a element pacificador entre els esclaus (indis i negres), i com a element formatiu per als fills dels colons. Per a Antonio Severino:

«Com a necessidade de se estabilizar o novo país o empreendimento colonizador, a política educacional logo amplia suas perspectivas, indo além da simples catequese dos indígenas, de modo a atender, com a instrução, os filhos dos colonos brancos. Na realidade, é a educação dos filhos dos colonizadores que acabava prevalecendo e para ela se voltam os reais objetivos dos colégios dos jesuítas. O plano legal (catequizar e instruir os índios) e plano real se distanciam. Os *instruídos* serão descendentes dos colonizadores. Os indígenas serão apenas *catequizados*.» (Severino, 1986, pp. 62-67).

D'aquesta manera es va establir un model educatiu elitista i desigual, que va caracteritzar els primers privilegis educatius generats al Brasil, conseqüència immediata del context històric particular i de la societat (ja desigual) en què l'educació arrelava. Aquest context no es va modificar durant el període colonial, ja que la base econòmica i política va continuar sent pràcticament la mateixa: una societat esclavista, on el poder l'exercien els senyors dels enginyers –és a dir, de les plantacions de sucre–, propietaris dels grans latifundis:

«Nas alturas do século XVI, transplanta-se assim para o Brasil uma educação que revivia os períodos já decadentes da escolástica, para servir exclusivamente a uma educação estritamente vocacional de padres e leigos, sem outra inquietação que a de conservar e guardar o estado existente das coisas [...] prolonga-se pelos séculos XVI, XVII e XVIII, somente vindo a romper-se na segunda metade do século XVIII, quando surgem as primeiras críticas aos sistemas de ensino vigente.» (Teixeira, 1989, pp. 127-128).

Els jesuïtes van dominar l'educació al Brasil durant 210 anys. Com a mètode d'ensenyament aplicaven la *Ratio Studiorum*². Tanmateix, l'any 1759 van ser expulsats del Brasil pel marquès de Pombal³, a causa de les divergències entre l'Estat i l'Església⁴. Pombal pretenia provar la superioritat del poder civil sobre el religiós. Amb la seva marxa, els jesuïtes van emportar-se l'organització i la infraestructura social que hi havien adoptat. L'expulsió comporta conseqüències desastroses, entre elles una desorganització enorme dins l'educació brasilera, que amb els mètodes dels jesuïtes ja hi havia guanyat un sòlid model educatiu. Pombal va intentar d'empendre, sense èxit, algunes mesures amb l'objectiu de renovar el sistema educatiu, que romandria estancat després de la sortida dels jesuïtes.

- (1) Segons la Carta Apostòlica del pontífex romà, la Companyia de Jesús tenia com a objectiu el perfeccionament de les ànimes en la vida i en la doctrina cristiana per a la propagació de la fe a través de la paraula de Déu, els exercicis espirituals i les obres de caritat (Mendonça, 1989 p. 27). Encara per a Serrão «l'evangelització de l'Ultramar no pot oblidar la notable obra dels capellans jesuïtes, que van ajudar a desbravar les terres, van fundar col·legis i hospitals, van donar-se a l'apostolat i a l'ensenyament, van conrear arts i oficis. Van ser presents en qualsevol tasca religiosa: missioners, professors, viatgers, científics, agricultors, metges, arquitectes, en suma, homes de pensament i d'acció pràctica.» (Serrão, 1980, p. 154).
- (2) Sobre l'origen d'aquest mètode es pot veure el treball del professor Buenaventura Delgado (2001), «Els orígens de la *Ratio Studiorum* dels Jesuïtes», *Temps d'Educació*, 25, pp. 313-322.
- (3) Sebastião José de Carvalho e Melo, marquès de Pombal, primer ministre de Portugal (1750 a 1777), representant del despotisme il·lustrat, va iniciar diverses reformes administratives, econòmiques i socials. Va ser uns dels responsables de l'expulsió dels jesuïtes de les colònies portugueses.
- (4) Per als religiosos, l'educació restava al servei de la fe i es preocupaven del proselitisme i el noviciat; mentre que Pombal creia que l'educació hauria de servir els interessos de l'Estat. La idea de l'educació jesuïtica no convenia, doncs, als interessos dels il·lustrats defensats pel marquès.

L'arribada de la família reial al Brasil (1808), arran de les revolucions esdevingudes a Europa, va transformar la societat brasilera⁵. Pel que fa a l'aspecte pròpiament educatiu, no va aconseguir establir-hi un nou sistema d'ensenyament, però va tenir el mèrit de trencar amb l'estancament del sistema escolar vigent fins llavors a la colònia des de la reforma de Pombal. És en aquest moment que es creen els primers cursos superiors d'enginyeria i medicina i alguns altres cursos per als diferents professionals. Malgrat tots aquests incentius en el camp de l'educació, encara s'hi va mantenir en general la indiferència i la falta d'objectivitat, ja que es continuava tenint com a prioritat l'elitisme de l'ensenyament, i encara era molt lluny la preocupació per l'educació gratuïta i universal.

Amb la restauració de la normalitat a Europa el 1815 –al final de les guerres napoleòniques– la tornada de la família reial a Portugal esdevé inevitable. El rei Joan VI deixa el seu lloc al Brasil al seu fill Pere I, que el 1822 va acabar declarant la independència del país. Així s'hi estableix la monarquia, que pel caràcter atípic de la situació es pot dividir en tres períodes. El primer regne (1822-1831) institueix la primera Assemblea General Constituent i Legislativa del Brasil. Aquest període constituent reflecteix els conflictes ideològics de l'època i s'hi intensifica la disputa pel poder entre liberals i conservadors⁶. La tendència *liberal* en aquell moment va guanyant força i, en certa manera, arriba a amenaçar l'emperador Pere I. Immediatament l'emperador, ajudat per l'elit portuguesa i els militars, dissol l'Assemblea Constituent amb un cop imperial. Així el 1824 imposa la primera Constitució⁷, que atorgava amplis poders a l'emperador i impedia que l'Estat fos controlat per l'aristocràcia agrària, maquillada per les idees dels il·luministes liberals.

Per comprendre com es reflecteix aquest moment en el context educatiu, cal veure la primera menció legal que declara la «instrucció primària i gratuïta per a tots els ciutadans» (Constitució de 1824). Malgrat aquesta llei, la seva pràctica va ser substancialment ineficaç i no va aconseguir solucionar els problemes agreujats progressivament des de la sortida dels jesuïtes. Quan algun projecte educatiu popular prenia cos, no rebia l'ajuda necessària perquè es pogués portar a la pràctica⁸. De fet, no s'hi

-
- (5) S'hi instal·la el Ministeri de Guerra i de Temes Estrangers, el Consell d'Estat de Rio, el Suprem a la Cort de Justícia i el Banc de Brasil, entre d'altres. Així, a aquest ritme, Joan VI, el 1815, declara Brasil, Regne Unit de Portugal, i passa a ser la nova seu del Regne que hauria d'acollir els representants estrangers i allotjar gran part de l'administració portuguesa. Promou també l'aparició de teatres, acadèmies literàries i científiques, a més de la creació del primer diari publicat a la colònia: la *Gazeta*, de Rio de Janeiro. Altres realitzacions de Joan VI durant la seva permanència al Brasil són l'obertura d'acadèmies militars, la creació de les facultats de Dret i Medicina, de la Biblioteca Reial i del Jardí Botànic, i la creació de la Premsa Reial.
  - (6) D'una banda es crea el «partit brasiler» (liberals), constituït per l'elit agrària esclavista frísosa per limitar el poder imperial i que desitjava més autonomia local, i d'altra banda, el «partit dels portuguesos» (conservadors), format per rics comerciants portuguesos i alts càrrecs públics que anhelaven una reconeixement del Brasil.
  - (7) Malgrat que alguns aspectes de la Constituent ja ho regulava, encara era impregnada per característiques elitistes: l'Estat centralitzat, monarquia hereditària i constitucional, els quatre poders (executiu, legislatiu, judicial i moderador-emperador), mandat vitalici dels senadors, religió catòlica i model monàrquic europeu.
  - (8) Un exemple del problema nacional de l'ensenyament públic en va ser la discussió parlamentària, de 1826, que donava prominència al projecte de Januário da Cunha Barbosa, el qual pretenia regular tota l'estructura de l'ensenyament en quatre graus: escoles, col·legis, instituts i acadèmies.

constata cap canvi significatiu, sinó que també en l'àmbit educatiu es reproduïa el mateix que en el context social, polític i econòmic: la perpetuació de l'elitisme⁹.

Passats alguns anys, la situació es va fer internament insostenible per a l'emperador –l'ascendència del qual era portuguesa– i va haver d'abdicar la corona a favor del seu fill, que llavors només tenia cinc anys. D'aquesta manera, s'inicia al Brasil el segon període monàrquic: el Període Regent (1831-1840), que s'estén fins a la majoria d'edat del futur emperador Pere II. Durant aquesta etapa es van produir grans agitacions internes. El conflicte va ser intens entre les classes dominants ja que no existia cap consens sobre el rumb que havia de prendre el país. Tant és així que aquest clima d'inseguretat va fer aparèixer el perill de la desintegració territorial i de les rebel·lions socials. Anarquia i desordres van ser les preocupacions principals de l'elit política d'aquell moment.

Quant al context educatiu, la realitat existent pràcticament no es modifica. Només el 1834, atès el context polític de descentralització, es va instituir l'Acte Suplementari a la Constitució¹⁰, que determinava que les províncies passaven a ser responsables de l'administració de l'ensenyament primari i secundari, i d'aquesta manera es van crear noves lleis sobre ensenyament públic.

Durant aquest període no es dona en l'àmbit de la política escolar cap canvi respecte a l'organització, ni la planificació sistemàtica, mesures que haguessin millorat la situació educativa existent. Tot i així, es van dur a terme algunes disposicions i accions que van ajudar a pal·liar l'estat de prostració existent:

«Nada de significativo ocorreu no plano da política educacional. Era precário o atendimento escolar, ainda que o sistema fosse voltado quase que exclusivamente à elite. Desarticulado em nível nacional, o sistema de ensino é falho em quantidade e qualidade, continuando fundado sobre um conteúdo literário, de inspiração européia, sendo os estudos básicos desde já voltados para o ensino superior, visto como via de ascensão social. [...] Nesse sentido pode-se afirmar, com segurança, que o pouco que houve de sistematização do ensino formal no país serviu realmente de reforço para a reprodução da ideologia dominante e das condições econômico-sociais existentes.» (Severino, 1986, p. 68).

Com que no era possible mantenir políticament el clima d'incertitud i inestabilitat, amb l'ajuda del partit liberal, va anticipar-se la majoria d'edat de Pere II (1840), que va instaurar l'anomenat Segon Regne (1840-1889), el tercer i últim període de l'Imperi Brasiler. L'arribada de Pere II al poder imperial perpetua la força conservadora al país, la centralització del poder i la superació de les autonomies provincials.

Es pot observar, en aquest Segon Regne, la importància que va adquirir l'economia, ja que s'hi expandeix la comercialització del cafè fins al punt d'esdevenir el principal producte exportat. El cafè, gràcies al sistema esclavista¹¹, fa que es reins-

(9) Com a exemple, la fundació de la Facultat de Dret de São Paulo (1827) i d'Olinda/Recife (1828): «d'elles en van sorgir els graduats que, com magistrats i advocats, van formar el nucli dels quadres polítics de l'Imperi» (Fausto, 2003, p. 237). És a dir, un abisme entre aquest petit grup que tenia l'usdefruit del poder (mantenint el dret a la instrucció), i l'altra majoria exclosa d'aquest nivell en l'ensenyament (i que com a molt, només aconseguia una instrucció precària).

(10) L'Acte Suplementari de la reforma constitucional deia que l'educació primària i secundària aniria a càrrec de les províncies, mentre que l'Administració Nacional s'encarregaria de l'ensenyament superior.

(11) Tot i així, amb les exigències externes, sobretot d'Anglaterra, es feia cada vegada més difícil recolzar l'esclavitud al Brasil. És per això que la princesa Isabel va signar l'acta d'abolició de l'esclavitud a Brasil (1889). Aquest acte va produir un gran malestar a l'Imperi i entre els seus aliats: els grans terratinents. Aquests darrers passen a donar suport a la causa republicana que ja existia al país. Quant als esclaus, l'alliberament va accentuar la discriminació i la desigualtat social, perquè els immigrants

tal·li i recuperi l'economia financera del país, que es desenvolupa dins el mercat mundial. Amb la revalorització del cafè al mercat internacional, a la segona meitat del segle XIX, van aparèixer transformacions fonamentals en la societat. L'expansió del mercat del cafè va fer créixer ciutats, riqueses, mercat de treball, modernització i desenvolupament, i en conseqüència, el naixement d'una classe nova i forta: la burgesia del cafè. Aquesta nova classe social donarà sentit políticament a una minoria de republicans liberals, procedents de la burgesia del cafè, professionals liberals i periodistes. En conjunt, van difondre la ideologia republicana, i van contribuir a la caiguda de la monarquia al Brasil.

A més d'aquesta força social de caràcter republicà i liberal, s'hi ha de destacar un altre grup social que va tenir un gran protagonisme al final de l'imperi: els militars positivistes¹². És el moment que van aparèixer al Brasil joves militars, formats amb una nova filosofia positivista, educats a l'Escola Militar i que participaven d'un ideari procliu a l'Estat fort, intervencionista i científic. Per a Fausto, «o positivismo, com sua ênfase na ação do Estado e na neutralização dos políticos tradicionais, continha uma fórmula de modernização conservadora do país, que era muito atraente para os militares» (Fausto, 2003, p. 232).

Les dades informen que durant aquest període persistia el domini de les classes dominants damunt tota l'educació. Aquest extrem es comprova en les dades estadístiques reproduïdes a continuació, i la mateixa situació es mantindrà al Brasil fins al final del segle XIX:

«Os primeiros dados gerais sobre instrução mostram enormes carências nessa área. Em 1872, entre os escravos, o índice de analfabetos atingia 99,9 % e entre a população livre aproximadamente 80 %, subindo para mais de 86 % quando consideramos só as mulheres. Mesmo descontando-se o fato de que os percentuais se referem à população total, sem excluir crianças nos primeiros anos de vida, eles são bastante elevados. Apurou-se ainda que somente 16,85 % da população entre seis anos frequentavam escolas. Havia apenas 12 mil alunos matriculados em colégios secundários. Entretanto, calcula-se que chegava a 8 mil o número de pessoas com educação superior no país. Um abismo separava, pois, a elite letrada da grande massa de analfabetos e gente de educação rudimentar. Escolas de cirurgia e outros ramos da medicina surgiram na Bahia e no Rio de Janeiro, por ocasião da vinda de Dom João VI. Essas escolas, assim como a de engenharia, estavam vinculadas em sua origem a instituições militares» (Fausto, 2003, p. 237).

Amb les pressions i el desgast sofert en diversos camps, el règim imperial es trobava debilitat. Així és que, al novembre de 1889, es constitueix el Govern Provisional de la República dels Estats Units de Brasil (1889-1891). Es produeix llavors, amb ajuda de la burgesia, la caiguda del règim monàrquic, i la família reial és obligada a marxar a l'exili. És l'inici de la República. El 1891 es promulga la Constitució per la qual s'estableix el règim federatiu, el sistema presidencialista i l'autonomia regional¹³. La

---

van dedicar-se als treballs lliures i es titllaven els negres d'éssers inferiors, a més de perillous i propensos al crim (Fausto, 2003 p. 221).

- (12) Els militars positivistes els situo en la concepció republicana de caràcter federatiu en oposició a la interpretació republicana de caràcter liberal. La primera, que es pot anomenar dictadura republicana, sorgeix de les idees positivistes de l'intel·lectual francès Auguste Comte (1798-1857), qui defensava, entre altres coses, que la millor forma del govern és la república federativa o dictatorial, tot el contrari de la segona posició, la república representativa o liberal, formada per la sobirania popular i més propera als ideals de la Revolució Francesa de 1789. Entre els principals defensors d'aquesta darrera podem citar Benjamin Constant, professor i doctrinari positivista a l'Escola Militar que esdevingué membre del Govern Provisional de la República del Brasil l'any 1889.
- (13) Es van tenir en compte antigues reclamacions dels republicans liberals, com la federalització del país amb més autonomia als Estats (antigues províncies). Podem designar també altres canvis substancials a la nova Constitució: acabar amb el poder moderador, exclusiu de l'emperador, i establir la divisió en tres poders:

victòria dels republicans positivistes també es constata en la divisa «Ordre i Progrés»¹⁴ inscrita a la bandera republicana. Tanmateix, la República de signes i trets positivistes es convertiria breument en una república oligàrquica, controlada –un cop repartits els interessos– per uns quants representants, que provocarien el que es va conèixer com a «política dels governadors»¹⁵.

Quant a l'aspecte socioeconòmic, s'hi va produir el creixement de les ciutats i la diversificació de les activitats, així com l'expansió de la urbanització, de la indústria i el comerç. La indústria va començar al segle XX, i va anar modernitzant a poc a poc l'economia agroexportadora brasilera. El mercat de consum augmenta i també l'interès per invertir-hi de part d'operadors i banquers. Hi sorgeix llavors la figura de l'empresari industrial i, al seu torn, el proletariat que s'organitza en sindicats, fet que provoca a la llarga el conflicte social i les vagues. Paral·lelament, la classe mitjana urbana es desenvolupa al país, i amb ella hi apareixen noves necessitats socials¹⁶. A l'ambient regna un clima de descontentament envers les perspectives oligàrquiques del moment.

«Após a Primeira Guerra Mundial, a presença da classe média urbana na cena política tornou-se mais visível. De um modo geral, esse setor da sociedade tendia a apoiar figuras e movimentos que levantassem a bandeira de um liberalismo autêntico. Ou seja, a defesa de um governo capaz de levar à prática as normas da Constituição e das leis do país, transformando a República oligárquica em República liberal. Isso significava, entre outras coisas, eleições limpas e respeito aos direitos individuais. Falava-se de reforma social, mas a maior esperança era depositada na educação do povo, no voto secreto, na criação de uma justiça social.» (Fausto, 2003, p. 305).

Així doncs, pel que fa a l'educació, hi podem destacar dos elements importants: d'una banda, la separació entre Església i Estat, i de l'altra, el creixement d'una força popular cada vegada més exigent dels seus drets. Amb la instauració de la República es van accentuar les divergències, encara va disminuir-hi més la participació religiosa, en un moment històric en què la influència de l'església catòlica cedia espai a la nova ideologia positivista de l'estat brasiler. Aquesta nova dinàmica, en el context de l'educació, representa l'assumpció d'una ideologia liberal pròpia d'una burgesia defensora dels valors del laïcisme. Com assenyalava Severino:

«[la] República nasceu sob a influência e inspiração do positivismo, que marca sobretudo sua visão educacional. Com isto, opunha-se explicitamente ao ideário católico, propondo a liberdade e a laicidade da educação, investindo na publicização do ensino e na sua gratuidade. Além disso, buscava-se superar a tradição clássica das humanidades, acusada de responsável pelo academicismo do ensino brasileiro, mediante a inclusão das disciplinas científicas no currículo escolar, segundo o modelo positivista» (Severino, 1986, p. 76).

Les primeres manifestacions d'aquest nou perfil ja es fan notar des del Govern Provisional, que impregna la pròpia Constitució de 1891, i guanya força social al llarg del segle XX, mitjançant les reformes influenciades per les doctrines positivistes de Benja-

---

legislatiu, executiu, i judicial. El sistema va passar a ser presidencialista amb vot directe i universal. Estat i Església van esdevenir institucions separades i, per tant, Brasil va deixar de tenir una religió oficial.

- (14) «Aquest tòpic (*ordre*) simbolitza el desig positivista d'un Estat fort que dóna rumb al país; i (*progrés*) simbolitza la modernització i el desenvolupament dels coneixements tècnics, de la indústria i la societat» (Fausto, 2003, p. 246).
- (15) Aquesta política es caracteritza per l'intercanvi d'ajuda i favors entre el Govern Central i els Governadors regionals. Els seus principals representants van ser São Paulo, Mines Gerais, i Rio Grande do Sul.
- (16) Els més exclosos comencen a tenir veu dins el món tancat i privilegiat de les elits dirigents del país, desitjant la conquesta de drets mínims i també millores en les condicions bàsiques de supervivència. Es forma una societat més diversificada i més complexa, que a partir de 1920 mostra cada vegada més el descontentament amb el poder oligàrquic. Un exemple d'això és el Movimento dels 18 del Fort (1922), la fundació del Partit Comunista (1922), la revolta Tenentista (1924) i la Columna Prestes (1924 a 1927).

min Constant¹⁷ que maldava per la llibertat i el laïcisme de l'ensenyament i la gratuïtat de l'escola primària, principis ja reconeguts a la Constitució brasilera de 1891¹⁸.

Aquestes primeres reformes aspiraven a rectificar l'abandonament escolar (analfabetisme, absentisme, etc.) i projectaven per al país una educació que fos capaç d'acompanyar els canvis socials que venien produint-se al Brasil en aquell temps. I això és important perquè a començament del segle xx, l'estructura econòmica de Brasil era encara típicament agrària. Aquest fet indica que la majoria de la població brasilera estava constituïda per persones que gairebé no tenien cap grau d'instrucció, ja que l'educació bàsicament era destinada a la classe dominant. L'educació popular de caràcter universal per a tothom no es considerava necessària, perquè la feina a la qual bàsicament es dedicava la població –de naturalesa agrícola– no exigia instrumentalització de l'educació.

El context canviarà substancialment al llarg del segle xx amb el desenvolupament industrial i les seves inevitables transformacions socials que desembocaran en moviments reivindicatius i, per tant, conflictius amb veritables campanyes de lluita en el camp de la història de l'educació del Brasil a les dècades dels anys vint i trenta. És el moment de les reformes d'àmbit estatal com la de Lourenço Filho, a Ceará, el 1923; Anísio Teixeira, a Bahia, el 1925, gràcies a la Llei 1846; Francisco Campos i Mario Casassanta, a Mines, el 1927; Fernando de Azevedo, a Districte Federal (ara Ríó de Janeiro), el 1928, i la de Carneiro Leão, a Pernambuco, el 1928. Aquestes disposicions regionals en el camp educatiu van desencadenar un fort moviment nacional, que representava la tendència liberal contra el sector conservador, i que va acabar amb la signatura del *Manifest dels Pioners de l'Escola Nova*, aparegut el 1932.

Per acabar aquest període, anterior a l'arribada d'Anísio Teixeira a l'escenari nacional, podem dir que va ser el mateix desgast intern del poder oligàrquic del Brasil el que va permetre la ruptura del sistema, i va fer possible l'aparició i el creixement d'alguns moviments polític-socials com ara el *Tenentismo* (protagonitzat per joves tinentes de tarannà progressista), el Partit Comunista Brasiler i la Columna Preste; fins i tot va sorgir una nova força social procedent de la regió del sud, encapçalada per Getúlio Vargas. En el camp econòmic, va produir-se el desastre de la Borsa de 1929, fet que evidentment va repercutir negativament al Brasil, i que va generar una profunda crisi del preu del cafè. Quant a l'àmbit social, van sorgir continus moviments populars. Pel que fa a l'educació, s'hi van accentuar les lluites ideològiques i van anar guanyant pes moviments populars que defensaven el *Manifest dels Pioners de l'Escola Nova*, ja citat, que qüestionava el vell esquema pedagògic conservador, elitista i religiós, i proposava un nou model liberal, popular i, sobretot, laic.

De la confluència de la crisi econòmica, del desgast social produït per l'oposició al Govern, del descrèdit popular del règim republicà, a més dels desafectes polítics

(17) Benjamin Constant Botelho de Magalhães (1838-1891), partidari del positivisme al Brasil. El 1882 va presentar un informe on exposava les seves idees sobre un programa positivista d'ensenyament, exempt de doctrines o filosofies i basat en les ciències. Va ser també un dels fundadors de la República, el 1889. Aquest mateix any, en el Ministeri de l'Ensenyament Públic, Correus i Telègrafs (1889), formula novament tots els nivells de l'educació nacional: des de l'ensenyament primari als cursos superiors (Albuquerque, 2002, 183-187).

(18) Així, el Decret 510, del Govern Provisional de la República, afirma que «l'ensenyament serà laic i lliure a tots els graus i gratuït el primari». Posteriorment s'hi estableixen encara el Codi Epitácio Pessoa, de 1901, la Reforma Rivadávia Correa, de 1911, i la Reforma de Carlos Maximiliano, el 1915.

contra l'oligarquia dominant, va sorgir el moviment revolucionari que va culminar amb la caiguda de la República oligàrquica, i que va instal·lar un període dictatorial liderat per Getúlio Vargas (1930-1945).

Vida, educació i democràcia a l'ideari d'Anísio Teixeira

No es podria dir que Teixeira (1900-1971) tingués cap origen humil, ja que va néixer en una família benestant, de l'autèntica societat agrícola que dominava grans extensions de terres. Caetité, la seva ciutat d'origen, a l'interior de Bahia, tenia ja en aquella època seu episcopal i Escola Normal. La formació escolar d'Anísio Teixeira va començar a la seva ciutat natal, a l'institut Sant Lluís amb els jesuïtes, però després el van enviar a fer els estudis secundaris a Salvador, capital de l'estat de Bahia, al col·legi també jesuïta Antonio Vieira. Allà va viure la primera gran influència de la seva vida: la del sacerdot jesuïta portuguès Luiz Gonzaga Cabral, que va fer-li despertar de molt jove el somni de poder ser membre de la Companyia de Jesús:

«Durante os doze ou quatorze anos de discípulo dos jesuítas, entre 1911 e 1923, tive a experiência dos ardentes conflitos religiosos, participando, com paixão, da formação intelectual e religiosa que me proporcionaram os padres. Rendi-me ao catolicismo e fiz mesmo o projeto de entrar para a Companhia de Jesus. Cristão novo, vivi ardentemente meu sonho loioliano, durante todo curso acadêmico, em que fui destacado congregado mariano na Bahia e depois no Rio» (Teixeira, 1989, p. 49).

D'aquesta manera es configurarien els dos pilars fonamentals del seu esperit: la formació intel·lectual i la vocació religiosa. Gràcies a la doctrina professada pels jesuïtes i sota la influència deliberada del pare Cabral, que el va seduir perquè es fes també jesuïta, va acabar sol·licitant l'autorització dels seus pares per poder ingressar a la Companyia de Jesús. El seu pare, però, no la hi va donar ja que desitjava que el seu fill es dedicés a la política com ell mateix. Teixeira va veure així truncada la seva vocació religiosa, i això a la llarga va resultar molt profitós per a l'educació del Brasil, que guanyaria un gran educador. Teixeira es va traslladar llavors a la ciutat de Rio de Janeiro per fer-hi la carrera de Dret¹⁹. S'hi va graduar l'any 1924, amb 24 anys, i encara no havia apaivagat del tot les aspiracions religioses.

La seva vida professional s'inicia també aquell any, quan torna a la seva ciutat natal per ajudar políticament el seu pare. És convidat a ocupar el lloc d'inspector general d'ensenyament a l'estat de Bahia (1924-1929), posició que el situaria, de manera definitiva, dins el context educatiu. És amb aquest càrrec que realitza les primeres anàlisis sobre l'educació a Bahia i que projecta les bases del que seria la primera reforma en educació d'aquest estat. Les anàlisis i els projectes van provocar alguns descontentaments locals, sobretot per part dels que veien com es limitaven els privilegis que tenien en l'educació tradicional atorgats per l'església catòlica.

Com més s'allunya de la vocació religiosa jesuítica, Anísio Teixeira més es consagra a l'estudi de temes sobre l'educació. Li causa una gran impressió la lectura del llibre d'Omer Buyse, *Mètodes americans d'educació general i tècnica* (1925)²⁰. Inlluït

(19) Aquest vessant acadèmic com a advocat, a més d'atorgar-li una sòlida base cultural, a Teixeira li resultaria molt profitosa ja que li permetrà traduir els seus pensaments en lleis educatives.

(20) Aquest llibre mostra a Anísio una nova manera d'entendre l'educació; li inculca en l'esperit un estat d'inquietud i ganas d'investigació intel·lectual, fa que es plantegi de nou les antigues concepcions filosòfiques i pedagògiques, i l'obliga a una profunda revisió intel·lectual: «L'impacte d'aquest llibre sobre Anísio es deu exactament perquè li mostrava una societat victoriosa, des del punt de vista econòmic i

per aquesta lectura escriu l'article «A Propósito da Escola Única» (1925), en què justifica les seves idees basades en el principi següent: tot home té dret que la societat li proporcioni els mitjans perquè pugui desenvolupar completament les seves facultats. Així, segons Teixeira, calia establir una «escola única» obligatòria per a tots, on l'ensenyament fos íntegre i uniforme, i fos l'instrument adequat perquè els homes poguessin desenvolupar amb plenitud totes les seves facultats en què «a perfeita unidade da cultura e o seu perfeito desenvolvimento criariam a perfeita unidade e a perfeita grandeza nacional» (Teixeira, 1925).

Teixeira enriqueix encara més els seus coneixements pedagògics quan el 1925 fa el primer viatge a Europa per observar els sistemes escolars de França, Bèlgica, Itàlia i Espanya. En traurà nous coneixements i material modern per a la reforma educativa. Aquest mateix any du a terme el projecte de reforma de l'ensenyament a l'estat de Bahia gràcies a la llei 1846 (14.08.1925), i s'oposa així a les imposicions del clientelisme electoral i a les ideologies contràries al laïcisme de l'ensenyament públic²¹.

El 1927 Anísio Teixeira fa la seva primera visita als Estats Units. El 1928 torna a Brasil i escriu *Aspectes americanos d'educació*, el primer estudi brasiler que sistematitza les idees de John Dewey. El mateix any, torna als Estats Units per assistir a un curs de postgrau al Teachers College de la Universitat de Columbia, on va obtenir el títol de *Master of Arts*. El període que va passar a Nova York va ser decisiu, particularment per la influència del seu mestre John Dewey, el pensament i l'obra del qual van tenir innegablement un paper destacat en la filosofia educativa de Teixeira²². Es pot dir que la lectura de les obres de Dewey va significar un canvi radical en la concepció d'Anísio, perquè, després del contacte amb el pragmàtic americà, s'allunya dels ideals religiosos i es torna més obert al món:

«A ambiência respirada na América, os contatos intelectuais e pessoais, a atmosfera antidogmática do ensino, as aberturas da pesquisa e da especulação filosófica, tudo isto conduzi-o a conceber e interpretar o mundo fora das quatro linhas da mística jesuítica em que se enleara. Sentiu-se realmente libertado, não porque houvesse adquirido, em lugar das velhas certezas definitivas, novas certezas definitivas, mas porque aprendera um processo, um método diferente de pensar e colocar problemas» (Lima, 1978, p.61).

D'aquest aprenentatge al costat del mestre, el deixeble va saber anar més enllà de la teoria²³. Va voler adaptar les idees de Dewey a la realitat brasilera, tot i ser conscient de les dificultats existents. Segons Teixeira, només amb profundes reformes

---

social, que amenaçava la supremacia europea i era fruit de l'esperit emprenedor nord-americà, construït gràcies a l'educació familiar escolaritzada... Breu, la forma d'entendre l'educació era la clau per a la prosperitat nord-americana.» Omer Buyse hi ofereix, en la seva història, una observació acurada i detallada quant a institucions d'ensenyament nord-americanes. Posa de manifest, sobretot, que els Estats Units tenien un sistema educatiu que funcionava bé i que s'integrava perfectament a la societat moderna a què servia, un sistema, doncs, del tot reeixit. Font: <http://www.prossiga.br/> [accés: 1.2.2008].

- (21) Aquesta llei pretenia aprovar el Reglament d'ensenyament primari i normal. Aportava també la proposta de creació d'allò que serien els primers consells municipals d'educació al país, a fi i efecte d'estimular el desenvolupament de l'ensenyament primari, supervisar el servei escolar del municipi i proposar mesures convenients per a la millor adaptació de l'ensenyament a les condicions locals.
- (22) Les lectures realitzades per Teixeira d'aquest filòsof americà l'encaminen cap al pensament pragmàtic que va difondre després a Brasil intentant donar solucions a les qüestions sobre educació. El domini de la teoria de John Dewey (i del seu deixeble William Kilpatrick) s'observa en les publicacions de l'educador i també en les accions desenvolupades durant el seu càrrec públic.
- (23) Dewey va romandre com a pensador independent, i no es va afiliar mai a cap partit. Teixeira, però, per defensar la reforma del Govern Municipal de Rio de Janeiro, va arribar fins i tot a escriure un programa de partit. Si Dewey mai no va entrar en la polèmica entre escola confessional i escola pública, Anísio Teixeira s'hi va involucrar enormement.

legals es podria millorar l'educació als països en vies de desenvolupament com ara Brasil. En aquest sentit, va denunciar davant de la societat brasilera les forces tradicionals i els seus inevitables perjudicis per a l'educació nacional. L'escola pública passa a ser, a partir d'aquest moment, el seu cavall de batalla.

A la publicació *Vida e Educação* de 1930, Teixeira tradueix al portuguès assajos de John Dewey²⁴. Aquest mateix any escriu també «Porque 'Escola Nova'»²⁵ on aborda directament interrogants com ara: «¿Porque escola nova? Porque toda essa agitação transformadora, e tão custosa!...de práticas e hábitos já tão queridos e que vinham dando os seus resultados? Porque não satisfaz, nem pode satisfazer a "escola velha"?» La resposta de Teixeira és taxativa i contundent, manifesta que l'«escola antiga», anquilosada en el passat, no satisfà, ni pot satisfer de cap manera, la societat del moment (Teixeira, 1930, pp. 2-30). Aquell mateix any se'l convida a assumir la Direcció de l'Ensenyament Públic del Districte Federal, a Rio de Janeiro (1931-1935), on realitza importants reformes a l'ensenyament públic i des d'on assoleix una destacada projecció nacional²⁶.

Encara un altre fet porta Teixeira a l'escenari nacional. El 1932, quan creixen els desigs d'aspiració democràtica acabada la revolució dels anys trenta i és el moment en què s'intenta la reconstrucció de l'educació nacional, gratuïta i democràtica. Teixeira, i també altres pensadors, signen el *Manifest dels Pioners de l'Escola Nova*²⁷, contra el monopoli dels professors catòlics que defensaven a ultrança l'ensenyament religiós i l'escola privada.

Gràcies a aquest Manifest, la Constitució de 1934 ja recull alguns principis democràtics, com ara l'obligatorietat i la gratuïtat de l'ensenyament primari; el dret de tothom a rebre educació, i la descentralització i autonomia dels serveis d'ensenyament públic. Teixeira crea també el Consell Nacional d'Educació per aconseguir fixar un Pla Nacional d'Educació perquè tant la Unió, els estats, el Districte Federal i els municipis apliquessin percentatges per a la manutenció i el desenvolupament de l'ensenyament. En aquest

(24) *Vida e educação* comprèn dos assajos: «The child and the curriculum» i «Interest and effort in education».

(25) En aquest article proporciona les directrius per emprendre la reforma pedagògica per al nou context social brasiler basat en les idees de Dewey i William Kilpatrick. Proposa una revisió de l'escola, i les raons socials d'aquesta renovació, tot esmentant-ne els aspectes principals: naturalesa de la civilització moderna; l'escola i la societat; l'escola tradicional i la seva indispensable renovació; la nova escola; etc.

(26) Per a alguns autors, s'inicia en aquest moment un increïble daltabaix en l'educació brasilera, gràcies a la figura de Teixeira –de caràcter ferm i dinàmic–, el realitzador del canvi cap a la moderna administració (democràtica) de l'ensenyament al país. Teixeira va promoure diversos canvis: va introduir la moderna arquitectura escolar; va ampliar les matrícules; va crear serveis d'extensió i perfeccionament; va crear també les Escoles Secundàries Tècniques i va transformar l'antiga Escola Normal en Institut d'Educació. La Direcció d'Educació va esdevenir aleshores Secretariat d'Educació i Cultura; es van obrir escoles i grups a tots els barris; es va reformar l'Institut d'Educació, i es va organitzar la Biblioteca Central d'Educació, a més de la publicació de molts manuals per a l'escola elemental. Les reformes realitzades per Teixeira aquest any van des de l'escola primària a la secundària i també afecten l'ensenyament d'adults. Es van construir trenta-cinc nous edificis, a més de les moltes adaptacions i reformes fetes. La grandesa d'aquest període se centra en la concreció de l'ideal de Teixeira que va arribar a fundar una universitat municipal: Universitat del Districte Federal (Rio de Janeiro), de la qual va ser mentor i realitzador el 1935, però que malauradament la dictadura va clausurar l'any següent.

(27) L'any de 1932, en signar el *Manifest dels Pioners de l'Escola Nova*, Teixeira va revelar al poble i al Govern les principals directrius d'un programa de reconstrucció escolar. Altres educadors van signar aquest document, alguns dels quals ja havien realitzat reformes en l'ensenyament públic del país, com ara Lourenço Filho i Fernando Azevedo, entre d'altres. Com a conquesta política i educativa del *Manifest*, alguns dels Pioners, conjuntament amb Teixeira, fan suggeriments educatius que després s'incorporaran a la nova Constitució Brasileira (1934), i al Pla General de l'Educació Nacional. Per a major informació vegeu Teixeira, 1936, p. 284.

sentit, es concreta la política que va iniciar quan era secretari d'Educació de l'estat de Bahia el 1924, resumida en la fórmula: elevar l'educació a element fonamental de la vida democràtica. Corresponen a aquest període les publicacions següents: *Educação Progressiva –uma introdução à filosofia da educação* (1932)²⁸ i *Em marcha para a Democracia: à margem dos Estados Unidos* (1934)²⁹.

Tot i així, al mig d'aquesta efervescència, les organitzacions polítiques sorgides al Brasil durant aquesta dècada, com ara l'Aliança Nacional Alliberadora³⁰ i les articulacions del Partit Comunista, van generar un moviment reaccionari que fins llavors no havia existit. Com a resposta, el Govern va allunyar de la vida pública importants intel·lectuals de l'època, entre ells Teixeira, que en virtut de les incomprendiments dels seus programes i projectes educatius és acusat de comunista, pel fet de defensar una educació democràtica i comuna, amb oportunitats iguals per a tothom. El govern va obligar-lo a dimitir del càrrec de director d'Ensenyament Públic del Districte Federal, tal com ho explica ell mateix:

«Não sendo político e sim educador, sou, por doutrina, adverso a movimentos de violência, cuja eficácia contesto e sempre contestei. Toda a minha obra, de pensamento e ação, aí está para ser examinada e investigada, exame e investigação que solicito, para que se descubram outras tendências e outra significação, senão as de reconhecer que o progresso entre os homens provém de uma ação inteligente e enérgica, mas pacífica. (...) reivindico, mais uma vez, para essa obra, que é do magistério do Distrito Federal, e não somente minha, o seu caráter absolutamente republicano e constitucional e a sua intransigente imparcialidade democrática e doutrinária» (Teixeira, 1997, pp. 33-35).

Teixeira es va refugiar deu anys a l'interior de Bahia, mentre el país patia el règim autoritari de Getúlio Vargas, de conseqüències funestes per a l'educació. Com que l'obra pràctica de Teixeira tenia dimensió democràtica i s'identificava amb els interessos populars, la van suspendre inevitablement. Allunyat de l'acció pública, comença una nova etapa de la seva vida: l'activitat editorial hi rep un nou impuls. Escriu *Educação para a democracia: introdução à administração escolar* (1936)³¹. Entre 1936 i

(28) Aquesta obra presenta els fonaments teòrics de l'educació progressiva, les directrius i els elements necessaris perquè funcioni correctament. Enfoca la interrelació entre educació i societat, i analitza l'acció dels processos educatius en l'individu i per extensió en la resta de tota l'organització social. Hi destaca també la necessitat del fonament filosòfic a la pràctica escolar, afirma que l'educador «a més de la informació i la tècnica, cal que tingui una filosofia clara de la vida i una visió delicada i aguda de la naturalesa humana.» Font: <http://www.prossiga.br/anisoteixeira/> [accés: 1.2.2008].

(29) Avaluu el significat de la civilització nord-americana, concentrant les seves atencions sobre l'esperit que l'anima. En destaca aspectes característics i prometedors de la societat nord-americana, com ara la seva increïble prosperitat material i una flexibilitat major davant dels canvis, comparada amb les societats de l'occident europeu. Assegura que a cap altra part del món, la filosofia que governa les actituds de l'home davant de la vida no proporciona les condicions per a la renovació moral i cultural de la societat, per aconseguir un nou ordre científic els caldria la filosofia pragmàtica dels americans. Aporta encara un resum dels suggeriments de Dewey i Walter Lippmann de cara a la necessària reorganització de la teoria democràtica. Suggereix encara que la tasca dirigent de la societat democràtica hauria de ser eminentment una tasca d'aclariment, del que és l'educació. Font: <http://www.prossiga.br/anisoteixeira/> [accés: 1.2.2008].

(30) L'Aliança Nacional Alliberadora (ANL) es constitueix en un ampli front format pels sectors representatius de la societat brasilera de l'època, mobilitats entorn de quatre objectius principals: lluita contra l'avenç de l'integracionisme al Brasil i del feixisme en l'escenari mundial, i la lluita contra la sobirania imperialista i el latifundi al país. Font: www.hcomparada.ifcs.ufrj.br/70anos_anitaleocadia.doc [accés: 1.2.2008].

(31) Aquest llibre es divideix en dues parts i descriu la gestió d'Anísio davant la Secretaria d'Educació del Districte Federal. A la primera part examina els fonaments i les directrius del seu programa i reformes, localitza el problema de l'educació al país, i mostra les raons que el van portar a defensar l'autonomia dels serveis d'educació, tot avalant els nous significats de què s'hauria de proporcionar l'educació preescolar, elemental, rural, secundària, i també la universitària. A la segona part, després dels capítols documentals, hi descriu les dificultats i els imprevisibles del procés d'implantació del seu programa i considera les mesures adoptades a la reforma administrativa, els plans de finançament de l'educació dels edificis i

1938 va traduir autors com Herbert Wells, Alfred Adler i John Dewey, que els va considerar els seus «mestres em democràcia e crença no homem»³².

Al final de la Segona Guerra Mundial, i després del debilitament i la caiguda política de Getúlio Vargas, el món en general i també Brasil viuen un període d'obertura democràtica. És llavors quan Julien Huxley, el primer secretari executiu de la Unesco, convida Anísio Teixeira a acceptar el càrrec de conseller d'ensenyament superior en aquest organisme internacional. Teixeira s'hi compromet només durant un període de proves. Atesa la tasca positiva que hi va realitzar, se'l va convidar a formar part de manera definitiva d'aquest organisme, però no va acceptar el càrrec³³.

L'any 1946, amb la nova Constitució, es restaura la política liberal i descentralitzadora que ja s'havia consolidat a la Carta de 1934. Es van restablir llavors gran part de les seves antigues disposicions sobre l'educació. El retorn als principis democràtics determina que Anísio Teixeira torni al món de l'educació de Bahia, fet que li va permetre reobrir, el 1947, ara com a secretari d'Educació i Salut de l'Estat, els debats sobre educació en la Constituent de Bahia. En aquest període Teixeira considera que és el moment de la refundació i restabliment de la República al Brasil, de manera que va pretendre «considerar l'educació com el major problema polític brasiler, amb necessitat d'una base tècnica i científica a fi i efecte de poder assumir els ideals de la República i de la democràcia»³⁴. És per això que en aquesta administració va crear la Fundació per al Desenvolupament de la Ciència de Bahia, l'objectiu principal de la qual era convidar al Brasil científics importants d'altres països fent-los contractes de llarga durada perquè hi poguessin realitzar investigacions socials. Per aquest motiu se signen acords amb la Unesco i amb la Universitat de Columbia. A més, s'hi van fer altres avenços administratius que van aconseguir nous enfocaments de les accions educatives realitzades a les escoles.

«Iniciou a sua administração na esperança de implantar a maior reforma educacional de que se teria notícia neste país, não fosse a demora da Assembléia Legislativa do Estado em aprovar a Lei Orgânica de Educação e Cultura do Estado. [...] realizando profundas reformas na estrutura e no funcionamento da Secretaria de Educação, através de portarias que tiveram "força de lei" e que vigoraram por muitos anos. Este é um dos traços marcantes da sua administração - a capacidade de legislar. Ele próprio redigia decretos, portarias e outros atos normativos com a comprovada habilidade já demonstrada em outras funções, destacando-se o original Ante-projeto da Lei Orgânica. Durante muitos anos a administração escolar na Bahia esteve orientada e dirigida pelas Portarias da "gestão Anísio Teixeira"»³⁵.

Al principi de la dècada del cinquanta, Anísio emprèn una de les iniciatives més importants de la seva vida: la construcció del Centre Popular d'Educació Carneiro Ribeiro –conegut també com a Escola Parque³⁶– en un barri molt populós i pobre de

---

dels equipaments escolars, la reorganització de l'ensenyament elemental, secundari i també de la formació docent.

- (32) Dins *Pericles Madureira de Pinho, Anísio Teixeira, episodios da sua vida e de sua luta*. http://www.prossiga.br/anisioteixeira/Visita_Guiada [accés: 1.2.2008].
- (33) Per comprendre les raons i motius d'aquesta excusa, vegeu Teixeira, Anísio «Carta a Monteiro Lobato», [a bord del Queen Elizabeth], 29.1.1947. Localització del document: Fundació Getúlio Vargas/CPDOC, Arxius Anísio Teixeira ATc 28.06.22. Carta publicada al llibre *Conversación entre amigos: correspondencia elegida entre Anísio Teixeira y Monteiro Lobato*. El Salvador, Fundación Cultural del Estado da Bahia, de Rio de Janeiro, Fundación Getúlio Vargas/CPDOC, 1986, pp. 104-107.
- (34) «Prioritat número u de l'educació», entrevista a Anísio Teixeira al Diari *Observaciones da Bahia*, de Rio de Janeiro, Ministeri d'Educació i Salut, 1952 (Servei de Documentació).
- (35) <http://www.prossiga.br/anisioteixeira/livro11/pagina26.htm> [accés: 1.2.2008].
- (36) L'Escola Parque, fundada el 1950 a Salvador, esdevé font d'inspiració per a la creació dels centres integrats d'Educació Pública (Cieps) de Rio de Janeiro i les altres propostes d'escoles de temps integral que van sorgir posteriorment. Es basaven en tenir cura tant de la higiene i salut del nen com de la seva

la ciutat de Salvador de Bahia, fet que va provocar que la ciutat guanyés reconeixement nacional i internacional. En resum, l'Escola Parque suposa la concreció pràctica de l'ideari educatiu de Teixeira.

L'any 1951, Teixeira assumeix a Rio de Janeiro, la secretaria general de la campanya per al perfeccionament del personal de nivell superior, secretaria que acaba transformant-se en la Comissió de Perfeccionament del Personal de Nivell Superior (CAPES)³⁷. El 1952 obté també el càrrec de director de l'Institut Nacional d'Estudis Pedagògics (INEP), que exerceix fins al 1964, i que li va permetre crear, a la ciutat de Rio de Janeiro, el Centre Brasiler d'Investigacions sobre Educació (CBPE)³⁸, centre que es plantejava com a objectiu la coordinació d'estudis sociològics, antropològics, estadístics i històrics a l'entorn de la realitat brasilera. És en aquesta època que també es creen els centres regionals d'investigacions sobre educació a Belo Horizonte (Mines Gerais), Recife (Pernambuco), Salvador (Bahia), São Paulo i Porto Alegre. Aquests centres van reunir intel·lectuals nacionals i internacionals que van investigar sobre temes diversos, com ara la reconstitució històrica d'aspectes de la realitat brasilera, la urbanització, la industrialització i els seus efectes sobre l'escolarització del país, i la formació de professors per a l'educació primària i secundària.

El final de la dècada es caracteritza, a més, per la publicació de dos llibres: *Educação e a crise brasileira* (1956)³⁹ i *Educação não é privilégio* (1957)⁴⁰. Aquest últim, va motivar un nou contraatac dels bisbes de la regió sud del Brasil, el 1958, que van signar el text conegut com el *Memorial dels Bisbes*⁴¹. Aquest document

---

preparació per a la ciutadania. Aquesta escola s'apunta com a solució per a l'educació primària al seu llibre *Educação não é Privilégio*. A més d'integral, pública, laica i obligatòria, hauria de municipalitzar-se també, perquè s'hi tinguessin en compte els interessos de cada comunitat, i l'ensenyament públic hauria d'articular-se en una xarxa que s'estengués fins a la universitat mateixa. Proposava encara que l'ensenyament públic tingués els seus fons financers per al desenvolupament de l'educació; és de Teixeira la idea del FUNDEF (Fons de Manutenció i Desenvolupament d'Ensenyament Fonamental i de Valorització de l'Ensenyament), avui dia encara utilitzada i establerta a la Legislació Educativa de Brasil.

- (37) CAPES era un instrument, inèdit, de formació cultural i professional que, fins al 1961, va funcionar com a campanya extraordinària del Ministeri, administrativament vinculada a l'Institut Nacional d'Estudis Pedagògics. Centrava les seves activitats en el perfeccionament del professor universitari, amb beques dins el país i a l'exterior, per a la formació en centres de postgrau, en projectes de recerca, estudis, investigacions i documentació. Aquesta agència encara és en actiu actualment.
- (38) CBPE publica la revista *Educação i Ciències Socials* –molt important per al sector educatiu–, i té una biblioteca d'educació amb un patrimoni de 120.000 volums.
- (39) Proposa mesures per millorar l'educació pública, sota el principi de la descentralització, amb la participació dels municipis en aquest procés. Per a ell, la tesi de municipalització de l'ensenyament és una forma d'incitació per a cada localitat. Significaria també l'oportunitat dels municipis per continuar oferint un ensenyament amb millors condicions, que farien ressorgir la *regionalitat* i l'*autenticitat* de la cultura brasilera, amenaçats i ferits per la centralització colonialista, encara ara a les institucions educatives (Teixeira, 1957, pp. 37-40). Considerava que una escola integrada a una comunitat local, municipalitzada, que proporcionés oportunitats iguals per a tothom, instal·laria la pràctica de l'ideal democràtic, fent possible així la participació activa de la comunitat en interès per la defensa de l'escola pública.
- (40) Va ser escrit a partir d'un balanç de l'experiència com a professor, recollint els debats al voltant de la Llei de directrius i bases de l'educació nacional, en què s'inserien els embats dels professors liberals, professors catòlics i de propietaris d'escoles particulars entorn dels camins a seguir en l'educació del país. Apunta la necessitat d'una nova política educativa, capaç de promoure la caracterització integral de l'educació comuna destinada a la formació del ciutadà en la democràcia. Suggereix encara procediments administratius que garanteixin tant els avantatges de la descentralització i autonomia dels serveis d'educació, com la integració i la unitat dels tres poders. Aquestes idees enceten la polèmica entre els bisbes gautxos, conduïts per Dom Vicente Scherer, que defensaven els interessos de l'ensenyament confessionat catòlic.
- (41) Document que s'oposava a la «revolució social a través de l'escola» i utilitzava la Constitució Federal per atacar directament les agències del govern. Acusa Anísio Teixeira d'extremista i demanan al Govern de la República la seva dimissió de l'INEP. La resposta de Teixeira va ser la distribució a la premsa d'un do-

–contràriament al que pretenia– encara fa augmentar el prestigi de Teixeira que veu com es consolida el seu nom i com es reafirma la seva tasca pedagògica.

Anísio Teixeira no va deixar mai de treballar infatigablement a favor de l'educació. Va mantenir els compromisos professionals amb les diferents organitzacions internacionals que van sol·licitar el seu parer (Unesco, OEA, OPA), i encara al Brasil va ser present a les activitats del CAPIS, de l'INEP, de la Facultat de Filosofia, de l'Institut d'Educació, entre d'altres. Es pot afirmar, doncs, que va consagrar-se de ple al problema pedagògic sempre amb la mateixa lucidesa, el mateix entusiasme, amb una capacitat d'esforç i treball que només s'explica per l'amor i la dedicació al tema de l'educació i en virtut del seu esperit, que va guiar tota la seva increïble activitat.

Durant el període que ocupa la direcció del Consell Federal d'Educació (1962), Teixeira, juntament amb dos altres consellers, elabora un Pla d'Educació relatiu als Fons d'Ensenyament, en què s'emfatitza que el «dret a l'educació és també una solució de justícia social»; així, per primera vegada al Brasil, la Llei disposava que la Unió distribuís els recursos dedicats a l'educació de la manera següent: un terç per a l'ensenyament primari, un terç per a l'ensenyament secundari i un terç per a l'ensenyament superior (Teixeira, 1962).

Aquell mateix any, Teixeira escriu també les bases preliminars per al pla d'educació sobre el Fons Nacional d'Ensenyament Primari, en què reafirma les seves conviccions *municipalistas*, on observa que l'educació constitueix un servei comú i solidari de les tres branques administratives del país (municipal, regional, federal), i que correspon a la Unió fer-hi una acció suplementària (Teixeira, 1962). El treball es basa en els principis de descentralització i autonomia, i va inspirar l'esperit de la futura Llei de Directrius i Bases, que defensava el municipi com a instància d'execució de l'educació més propera a la comunitat.

La Universitat de Brasília (1962), a la nova capital federal, va néixer amb la intenció i pretensió de ser la millor experiència educativa de tota Amèrica Llatina. Teixeira, que n'era el vicerector, pretenia formar-hi una comunitat d'investigadors capaços de diagnosticar els problemes de la societat brasilera i oferir-hi solucions. L'any 1964 el Brasil pateix novament un cop d'estat de caràcter militar que imposa una dictadura. La Universitat de Brasília centra l'atenció dels militars i l'envaeixen. En aquell moment Teixeira ja ocupava el càrrec de director de la Universitat, i el govern militar el separa immediatament del càrrec. A causa d'aquests esdeveniments polítics, Teixeira s'exilia als Estats Units, on exercirà la docència com a professor convidat a les universitats de Columbia (1964), de Nova York (1965) i de Califòrnia (1966).

Quan torna al Brasil, el 1967, es consagra novament a l'educació, com a conseller de la Universitat de Brasília. Es manté, però, també integrat al Consell Federal d'Educació fins al final del seu mandat. Organitza, escriu i revisa edicions antigues dels treballs: *Pequena introdução à filosofia da educação* (1967), *Educação é um direito* (1967), *Educa-*

---

cument en el qual presentava les seves directrius com a educador i administrador públic. El manifest el van signar 529 professors de tot el país i fins i tot va comptar amb l'adhesió del cardenal de Bahia, Augusto da Silva. Les idees de Teixeira es consoliden i pot continuar en el càrrec per ordre del president de la República, Juscelino Kubitschek.

ção no Brasil (1969) i *Educação e o mundo moderno* (1969). Esdevé també el consultor de la Fundació Getúlio Vargas i treballa a la Companyia Editora Nacional⁴².

El 1971, influït pels seus amics, accepta la proposta d'accés a l'Acadèmia Brasileira de Lletres. El destí, però, va estroncar de nou aquest honor, ja que aquell març es notificava la desaparició i la mort per causes no aclarides d'Anísio Teixeira.

En resum, el nostre autor és, sens dubte, una figura cabdal en la història de l'educació brasilera: home íntegre i ple d'entusiasme, sempre va maldar perquè hi hagués una educació democràtica i integral per a tothom i sense cap tipus de distinció. Va ser un home singular i en realitat un missioner laic de l'educació perquè arribés a tots els racons del país. Amb paraules de Vianna: «En veritat no hi havia intel·ligència més lluminosa, impacient, resplendent. En ell, tot expressava el talent d'un ésser privilegiat.» (Vianna, 1990, p. 47).

La seva obra és extensa i preocupada per resoldre les problemàtiques d'educació del Brasil. De fet, Teixeira aborda les desigualtats responent d'una manera directa i decidida sense regatejar esforços per buscar solucions als problemes educatius del seu país. Tenia com a aspiració la democràcia; com a dedicació, l'educació; com a motivació, la polèmica; per finalitat, la ciutadania i la participació; en resum, mantenia la concepció d'una educació compatible amb projectes de modernització social, econòmica i política. La seva figura –desapareguda en circumstàncies estranyes i desconegudes– representa la modernitat pedagògica al Brasil, i és un precedent il·lustre de l'altre gran educador brasiler: Paulo Freire.

Referències

- Albuquerque, M.L.; Medeiros Brito, J. [ed.] (2002) *Dicionário de Educadores do Brasil*. Rio de Janeiro, Editora Universidade Federal do Rio de Janeiro; 2ª ed.
- Fausto, B. (2003) *História do Brasil*. São Paulo, Editora da Universidade de São Paulo, (Didática I); 11a ed.
- Lima, L. (1969) *Estórias da educação no Brasil: de Pombal a Passarinho*. Rio de Janeiro, Brasília.
- Lima, H. (1978) *Anísio Teixeira, estadista da educação*. Rio de Janeiro, Civilização Brasileira.
- Mendonça, M. (1989) *Século XVIII, século Pombalino do Brasil*. Rio de Janeiro, Xerox do Brasil.
- Pilleti, N. (1996) *História da educação no Brasil*. São Paulo, Àtica.
- Romanelli, O. (1991) *História da educação no Brasil*. Petrópolis, Vozes.
- Serrão, J. (1980) *História de Portugal. vol. I, O Século de Ouro (1495-1580)*. Lisboa, Verbo.
- Severino A. J. (1986) *Educação, ideologia i contraideologia*. São Paulo, EPU.
- Teixeira, A. (1924) «A propósito da "Escola Única"». *Revista do Ensino* (Salvador de Bahia), 1(3).

(42) A l'Editora Nacional va traduir els clàssics *La galàxia Gutemberg*, de Marshall McLuhan; *Cultura i societat*, de Raymond Williams; *Els diàlegs d'Alfred North Whitehead*, reconeguts i recollits per Lucien Price.

- (1930) «Porque “Escola Nova”». *Boletim da Associação Bahiana de Educação* (Salvador de Bahia), 1, pp. 2-30.
  - (1934) *Educação progressiva: uma introdução à filosofia da educação*. São Paulo, Cia. Editora Nacional; 2a ed.
  - (1936) *Educação para la Democracia: introducción a la administración escolar*. Rio de Janeiro, José Olympio.
  - (1956) *A educação e a crise brasileira*. São Paulo, Cia. Editora Nacional.
  - (1957) «Municipalização do ensino primário». *Revista Brasileira de Estudos Pedagógicos*, 27(66), pp. 22-43.
  - (1962) «Bases preliminares para o plano de educação referente ao Fundo Nacional de Ensino Primário». *Revista Brasileira de Estudos Pedagógicos* (Rio de Janeiro,) 38(88), pp. 97-107.
  - (1969) *Educação no Brasil*. São Paulo, Cia. Editora Nacional.
  - (1973) «Análise de sistemas e educação». *Revista Brasileira de Estudos Pedagógicos* (Rio de Janeiro), 59 (129), pp. 57-59.
  - (1977) *Educação e o mundo moderno*. São Paulo, Cia. Editora Nacional; 2a ed.
  - (1989) *Ensino Superior do Brasil: análise e interpretação de sua evolução até 1969*. Rio de Janeiro, Fundação Getúlio Vargas.
  - (1994) *Educação não é privilégio*. Rio de Janeiro, Editora UFRJ; 5a ed.
  - (1996) *Educação é um direito*. Rio de Janeiro, Editora UFRJ; 2a ed.
  - (1997) *Educação para a Democracia: introdução à administração educacional*. Rio de Janeiro, Editora UFRJ.
  - (1998) *Educação e universidade*. Rio de Janeiro, Editora UFRJ.
- Viana, L. (1990) *Anísio Teixeira, a polêmica da educação*. Rio de Janeiro, Nova Fronteira.

Anísio Teixeira y la educación democrática de Brasil

Resumen: Este trabajo es una síntesis biográfica del pedagogo brasileño Anísio Teixeira (1900-1971), y tiene por objetivo demostrar su contribución a la instauración de la educación democrática, en defensa de una escuela pública integral y gratuita en el sistema educativo brasileño. Con esta intención la autora detalla los momentos más significativos de su vida y las principales influencias recibidas en la formación de su ideario educativo. Finalmente, refiere el proceso a través del cual su pensamiento y praxis se incorporaron a la historia de la educación democrática de Brasil.

Palabras clave: Anísio Teixeira, Historia de la educación en el Brasil, educación democrática, Escuela Nueva, Pragmatismo.

Anísio Teixeira et l'éducation démocratique au Brésil

Résumé: Ce travail est une synthèse biographique du pédagogue brésilien Anísio Teixeira (1900-1971), et il a pour objectif de démontrer sa contribution à l'instauration de l'éducation démocratique, pour la défense d'une école publique, intégrale et gratuite dans le système éducatif brésilien. Dans ce but, l'auteur détaille les moments les plus significatifs de la vie du pédagogue et les principales influences qu'il a reçues dans la formation de son idéologie éducative. Enfin, elle fait référence au processus au travers duquel la pensée et la *praxis* d'Anísio Teixeira ont été incorporées à l'histoire de l'éducation démocratique au Brésil.

Mots clés: Anísio Teixeira, histoire de l'éducation au Brésil, éducation démocratique, École nouvelle, pragmatisme

Anísio Teixeira and democratic education in Brazil

Abstract: This work is a short biography of the Brazilian educator Anísio Teixeira (1900-1971). Its aim is to show Teixeira's contributions to the establishment of democratic education, backing a free and comprehensive public school system. To achieve this aim, the author offers a detailed look at the most significant moments in Teixeira's life and at the chief influences that helped to form his thinking on education. Lastly, the work looks at how his thinking and practice were absorbed into the history of democratic education in Brazil.

Key words: Anísio Teixeira, history of education in Brazil, democratic education, New School, pragmatism